

**ЗБОРНИК РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНГ
НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ
3. СЕПТЕМБРА 2016. ГОДИНЕ
У АЛЕКСИНЦУ**

**АЛЕКСИНАЦ И ОКОЛИНА У
ПРОШЛОСТИ**

500 година од првог писаног помена
1516-2016.

Алексинац, 2016.

Александар Растовић
Београд

УДК 94(497.11)“1915/1918“
341.322.5(497.11)“1915/1918“
271.222(497.11)-725“1915/1918“

Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату

Апстракт: У овом раду се, на основу необјављене и објављене архивске грађе похрањене у личном фонду проте Стевана Димитријевића у Архиву САНУ, извештаја швајцарског криминолога Арчибалда Рајса, Мемоара делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу и других релевантних докумената, разматрају злочини које су бугарске војне трупе починиле према српском свештенству у Нишкој епархији, али и другим деловима јужне Србије који су били под трогодишњом бугарском окупацијом. Због свог угледа међу народом, српско свештенство је сматрано ударном песницом у ширењу и очувању српског идентитета и националне свести и зато су Бугари сматрали да свештенике треба онемогућити у свом духовном и пастирском раду кроз хапшења, интернирања, убијања. На основу истражених докумената произилази да су бугарске војне и цивилне власти на просторима две окупационе зоне које су контролисали ликвидирале између 148 и 159 свештеника.

Кључне речи: Бугари, злочини, Нишка епархија, свештеници, Србија

Током Првог светског рата на територији окупиране Краљевине Србије почињени су бројни злочини над цивилним српским становништвом и заробљеним српским официрима и војницима. Иако су злочине вршили и аустроугарски и немачки војници, општа је оцена да су у окрутности предњачиле бугарске војне и управне власти. Јован Хаци Васиљевић је сматрао да су Бугари у окупираним деловима Србије починили злочине „који од векова већ нису познати у историји европских народа.“¹ На

¹ J. Хаци Васиљевић, *Бугари и њихова зверства у Србији (1915-1918)*, Нови Сад 1919, 15.

њиховом удару посебно су се налазили представници српске политичке, интелектуалне, привредне и верске елите (угледни Срби, политичари, кметови, окружни и срески начелници, председници општина, професори, учитељи, судије, чиновници, индустрисајци, трговци, занатлије, официри, свештеници). У складу са политиком да су Срби „Моравски Бугари“, било је потребно искоренити њихову националну свест и извршити асимилацију и на силну бугаризацију. С обзиром на то да се Срби нису одрицали своје националне припадности, бугарске власти су прибегле физичкој ликвидацији, односно уништењу, не само српске елите, већ читавог народа, на територијама које су запосели. Бугаризација је у тзв. „Моравској Бугарској“ или „западним покрајинама“ спровођена „огњем и мачем“. На Мировној конференцији у Паризу објављени су подаци да је током трогодишње окупације само на југу Србије, коју су контролисали Бугари, убијено педесет хиљада људи.

Аустријска објава рата Србији и почетак Великог рата подгрејала је старе антагонизме и непријатељства Бугара према Србији. Званична Софија се надала да је наступио погодан тренутак за остваривање стarih територијалних претензија према Македонији, али и према просторима Косова и Метохије, чак и према деловима тзв. „предкумановске Србије“. Њене амбиције о стварању тзв. „Велике Бугарске“ подстицала је аустријска дипломатија која јој је већ у првој половини јула 1914. понудила нацрт савезничког уговора по коме је требало да добије целу Македонију, односно вардарску Македонију која је била у саставу Србије.² С друге стране и силе Антанте су се трудиле да стекну нове савезнике, и у том смислу, Бугарској су, такође, нудиле делове Македоније. Међутим, српска политика према Бугарској била је уздржана, јер се сматрало да ће Софија искористити неки непромишљени српски потез као провокацију и приступити табору Централних сила.

Целокупна бугарска спољна политика, преламала се преко македонског питања. Она је Македонију сматрала својом националном територијом која јој, пре или касније, мора бити припојена. Иако су њени историјски циљеви били усмерени против Грчке, Турске, Румуније, она тежиште своје спољне политике у ратној 1914. ставља на борбу против Србије, која је након 1913, решила македонско питање у своју корист, чиме је постала главни бугарски непријатељ. До краја 1914. она ће од Беча захтевати писмене гаранције о праву да анектира све оне делове Србије на које је полагала историјско и етничко право. Тачније, у прољеће 1915. године нови захтев који је испостављен представницима Централних сила тицашо се територија слива Јужне Мораве и делова источне

² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 137.

Србије.³ Бугарска је зарад остваривања својих територијалних аспирација преговарала истовремено и са чланицама Тројног споразума и Тројног савеза. Велики притисак на Србију, у лето 1915. године, извршиле су силе Антанте, тражећи од ње да уступи Бугарима територију Македоније јужно од Скопља, нудећи јој, као компензацију, територију БиХ, Славоније, Срема, Бачка, део Јадранског мора и део Албаније. Никола Пашић је те предлоге одбио јер се српска влада већ јасно определила за остваривање југословенског програма уједињења.⁴ Коначно, бугарска влада је прихватила великородушну понуду Централних сила да уђе у рат, а за узврат да добије целу Македонију и делове Србије до реке Велике Мораве. Споразум је потписан 6. септембра 1915. године.⁵

Напад аустријских и немачких трупа на Србију, и то са запада, започео је почетком октобра 1915. године, док су бугарске трупе 14. октобра напале српске јединице с леђа, и то са истока, пресекавши веома важну везу Србије са Солуном и Егејским морем. Бугари су 19. октобра избили на Вардар, 20. ушли у Куманово, 22. заузели Скопље, а 26. октобра стратешки важну Качаничку клисуру.⁶ Бугарске јединице су у Ниш ушли 6. новембра 1915. године.

После повлачења српске војске кроз Црну Гору и Албанију ка Грчкој, окупирана Србија подељена је између Аустроугарске и Бугарске. Граница између ове две окупационе зоне ишла је дуж реке Велике Мораве, и то од Смедерева до Сталаћа, а затим линијом Крушевач - Лебане - Липовица - Огаште - Гњилане - Бетина - Шар-планина - албанска граница. Подручје које се налазило западно од ове линије припало је Аустроугарској, а источно Бугарској, која је окупирала и Вардарску Македонију, Приштински и Призренски округ. Бугарска је од окупираних дела Србије створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу и Македонску војно-инспекцијску област са седиштем у Скопљу. Унутрашња организација власти у окупираним територијама од стране Бугара тако је организована да оствари крајњи циљ, а он је значио трајно бугарско присуство на тим подручјима. Управа је била комбинована, војна и цивилна, с тим што је преовладавала војна власт. Моравска војно-инспекцијска област подељена је на шест округа (Пожаревачки, Неготински, Зајечарски, Ђупријски, Нишки и Врањски).⁷ Суштина бугарске

³ Исто, 217.

⁴ Ч. Попов, *Велика Србија. Стварност и мит*, Сремски Карловци-Нови Сад 2007, 155.

⁵ Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници. Велике сile и солунски фронт 1914-1918*, Београд 2008, 62.

⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 211.

⁷ Исто, 342.

политике у окупираним областима, која садржи прецизне методе за бугаризацију Срба, објашњена је у тајној наредби о унутрашњој политици Моравске области коју је убрзо, по бугарском освајању Србије, генерал Нересов, начелник војне инспекције Моравске области упутио Главном штабу бугарских трупа у Нишу. У њој је стајало да су циљеви унутрашње политике коју треба да спроводе бугарске власти учвршћивање поретка и опште безбедности, снажно потпомагање привредног и интелектуалног развоја становништва, и буђење успавање бугарске свести у народу, коју ће се подстицати уливањем дубоке привржености према Бугарској, бугарској култури, језику, прошлости.⁸

Бугарска је одмах након заузимања територија обећаних од савезника почела да врши насиљну денационализацију, односно бугаризацију, Срба и других народности, док је македонско становништво третирано као бугарско. Представници бугарских војних и полицијских, као и цивилних, власти настојали су да што брже и што темељније спроведу денационализацију становништва, при чему нису бирали средства да остваре тај циљ. Званична Софија је већ првих дана окупације почела да у освојене области шаље своје чиновнике, и наставнике који су са оружаним снагама чинили окосницу процеса бугаризације. О правом лицу бугарских окупационих власти сливковито говори извештај који је саставио пуковник Фон Лустиг, аустријски официр за везу у штабу немачке 11. Армије за потребе своје Врховне команде 20. фебруара 1916. У извештају стоји, између осталог, и следеће његово запажање: „Бугари не пропуштају да искористе време своје окупације источне Србије и Македоније. Они су своју нову управу увели безобзирно и брутално... Рад на бугаризацији карактеришу два основна правца: уништење горњег и средњег слоја (интелигенције) домаћег становништва и насиљно увођење бугарског језика.“⁹

Једна од мера којима се спроводила денационализација становништва биле су масовне депортације одраслих мушкараца, војника, официра, учитеља, новинара, бивших посланика, војних чиновника, свештеника. Из интернација, у ствари, крила су се масовна ликвидирања ухапшених лица која су најпре затварана и, наводно, упућивана у Бугарску, а стварно убијана недалеко од њиховог места пребивалишта. О томе, такође, сведочи пуковник Фон Лустиг: „Као што је познато, већи део српске интелигенције, тј. чиновници, наставници, попови и други, повлачили су се са остацима српске војске, али известан број се постепено почeo враћати

⁸ Страдање српског народа у Србији 1914-1918 – Документа – (приредили: С. Ђојковић, М. Пршић), Београд 2000, 209.

⁹ А. Митровић, Србија у Првом светском рату, 372-373.

натеран психичком или материјаном нуждом. Њих, као и оне који нису ни бежали, готово да и није више могуће наћи на окупирanoј територији; они су отишли у Софију, како гласи нова бугарска изрека. Ови људи као сумњиви и без икаквог озбиљнијег судског поступка предавани бугарским патролима (најчешће комитама) с наређењем да их воде у Софију, а стварно да се без њих врате већ следећег дана. Колико ће се при томе удаљити да ли 20 или 200 километара, потпуно је све једно. Патроле одмах узимају собом ашове, нестају у планинама и убрзо се враћају, али без сужања. Бугарски официри уопште не крију ова погубљења, пре се њима хвале.¹⁰

Бугарске власти су на све могуће начине покушавале да искорене свест о српској националној припадности. У том смислу, забрањена је употреба српских личних имена, натписа, језика и писма. Српски језик проглашен је бунтовничким. Сви уџбеници на српском језику су одузимани и уништавани, конфисковане су све српске књиге, слике и мапе по јавним установама, књижарама и приватним кућама. Посебно насиље вршено је над имовином српске цркве. Манастири и цркве су скрњављени, претварани у штале, а касније су у њих довођени бугарски свештеници. Лица српских светаца на фрескама намерно су оштећивана и физички уклањана. Такође, уништавани су српски натписи на црквама, манастирима, надгробним споменицима, из цркава су одношени сви вредни предмети, а многе вредне црквене књиге су, или уништаване, или преношene у Софију. Тако је, на пример, драгоценa библиотека Јеронима Јовановића, епископа нишког, између 1889. и 1894. године у потпуности уништена.¹¹ Славе су забрањиване, као и певање српских песама, новорођена деца добијала су само бугарска имена, а забрањена је и српска ношња.¹²

Бугарске окупационе власти нарочито су се окрутно понашале према српској цркви и православном свештенству које је сматрано посебно опасним јер је представљао ударну песницу у очувању и ширењу српског националног идентитета, свести, традиције и културе. Зато су они од првог дана бугарске окупације излагани бруталном поступању, пребијању, протеривању и убијању. Међусавезничка комисија за испитивање злочина бугарских окупационих власти у Србији формирана половином октобра 1918., коју су чинили Љубомир Стојановић, Слободан Јовановић, Гавриловић, А. Бонасје, заменик француског јавног тужиоца и Х. Б. Мен, британски потпуковник, је, након шестомесечног рада, утврдила да су прве

10 Исто.

11 Страдање српског народа у Србији 1914-1918, 296.

12 Исто, 217.

жртве бугарских војника, официра, комита и представника бугарских полицијских снага били српски свештеници, и то више од 150 њих, који су убијени у околини Ниша, Сурдулице и Зајечара. Чланови комисије су утврдили да су свештеници убијани по групама већим од двадесет лица, а да су њихова тела бацана у јаме. Сваки убијени је масакриран бројним убодима бајонетом. На једном од убијених свештеника пребројана су чак 74 убода.¹³ У Врањском округу погубљено је 69 свештеника.¹⁴ Иначе, по проценама комисије, само током Топличког устанка, побијено је 20.000 Срба.¹⁵ Комисија је, на основу богате документације коју је прикупила у пролеће 1919, објавила тротомну публикацију на француском језику о свим злоделима Бугара на окупираним територијама.¹⁶ На основу прикупљених докумената, делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу припремила је списак о петсто бугарских држављана, који су, поред бугарског краља Фердинанда Кобуршког, оптужени за ратне злочине почињене у бугарској окупацијоној зони, а направљен је и ужи списак од двадесет пет главних ратних злочинаца. Поверљив списак оптужених злочинаца достављен је делегацији САД у Паризу.¹⁷

Занимљиви су подаци о броју свештеника српске цркве на просторима Моравске и Македонске окупационе зоне које су ликвидирали Бугари од октобра 1915. до октобра 1918. године, а које је делегат српске владе и Врховне команде српске војске у Софији упутио начелнику штаба Врховне команде 28. октобра 1918. године. У прецизно израђеном списку наводе се имена 148 убијених српских свештеника (епископа, ѡакона, прота, попова, чланова Духовних судова и јеромонаха) са кратким описом места, времена, убиства и именима и презименима убица. Prema ovom списку, iz Niša je tokom трогодишње окупације убијено осам свештеника (Марковић Добросав, Марјановић Лука, Поповић З. Јован, Јанковић Јанко, Стаменковић Стојан, Пешић Драгутин, Пешић Ђорђе). Њих су бугарски војници држали затворене у Нишкој тврђави и то од 7. до 11. новембра 1915. године, затим су стражарно спроведени према Пироту, и убијени код села Кременица, од стране бугарских војника којима је командовао Захариј Стојанов, бугарски официр рођен у Софији, иначе војни командант у месту Бела Паланка.¹⁸ Неколико дана касније, тачније између 11. и 14. новембра ухапшена је нова група од шест срп-

13 *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, (приредио М. Павловић), Београд 2007, 12.

14 Ј. Хаџи Васиљевић, нав. дело, 17.

15 Исто, 13.

16 М. Пизари, Бугарски злочини у Србији, види у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Београд 2015, 242.

17 А. Митровић, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969, 194.

18 *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, 301.

ских свештеника из Алексинца и околине (Миловановић Аврам, прота, Стефановић Милета, Јовановић Ђорђе, Станковић Димитрије, Ђорђевић Милан, Поповић Душан, свештеници), као и два свештеника (Јовановић Ђорђе, Димић Младен) и два члана Духовног суда (Богдановић Цветко и Којић Илија) из Ниша. Ноћу, између 15. и 16. Новембра, ова група свештеника је из Ниша кренула ка Пироту и сви су побијени у путу.¹⁹ Према томе, из овог извештаја произилази да је из Ниша током Великог рата убијено десет свештеника и два члана Духовног суда, а из Алексинца и околине шест свештеника. Према извештају Војислава Павлићевића, резервног капетана прве класе на служби при Оперативном одељењу Штаба Прве српске армије упућеном Петру Ђорђевићу, команданту Прве армије из Ниша, 3. октобра 1918. године из околине Ниша је, током окупације од стране Бугара, убијено педесет свештеника.²⁰

У Мемоару у вези са ревандикацијама Краљевине СХС који је делегација Краљевине СХС поднела Конференцији мира у Паризу посебан одељак се тицој српско-бугарских односа, питања исправке граница и бугарских злочина против цивилног становништва и свештенства. Истичући да су на основу почињених свирепости, пљачки, покоља, интернирања грађана, Бугари далеко за собом оставили Прусе, писци мемоара су навели подatak о 159 свештеника које су бугарске окупационе јединице ликвидирале за три године, међу њима и скопског митрополита Викентија Крчића, док је митрополит Нићифор умро у тамници. На крају овог дела документа констатовало се да су Бугари „ишли тако далеко у својој крвожедној рушилачкој страсти према свему што је српско, да су згранули и самог немачког цара и његове политичаре својим охолим захтевом да истребе Србију.“²¹

Драгоцене податке о изузетно тешком положају српског народа, српске цркве и свештенства на окупираним територијама које су контролисали Бугари, а посебно у Нишкој епархији, поред већ поменутих документовата и извештаја, налазимо у заоставштини проте Стевана Димитријевића, који је и сам био савременик, сведок и жртва бугарског терора, као и у бројним извештајима, чланцима и књигама Арчибалда Рајса, чувеног швајцарског криминолога и пријатеља српског народа. Сви документи које је Димитријевић прикупљао похрањени су у његовом личном фонду који се налази у Архиву САНУ- сигнатура 14435. Димитријевић је помно бележио и сакупљао сећања бројних српских свештеника који су прежи-

19 Исто, 302.

20 Исто, 295.

21 *Memoar podnet Konferenciji mira u Parizu u vezi s revandikacijama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920,* (priredili B. Krizman, B. Hrabak), Beograd 1960, 335.

вели страхоте бугарског терора, али и сведочанства рођака и пријатеља убијених српских свештеника, што нам омогућава да у великој мери стекнемо објективну слику страховито тешког периода у коме се налазио српски народ и његови духовни представници у јужним деловима Србије, нарочито у Нишкој епархији.

Прота Димитријевић је рођен 1866. године у Алексинцу. Богословију је завршио 1887. у Београду, а затим и чуvenу Кијевску духовну академију 1898. године. Службовао је као професор у Скопљу и Солуну, био ректор Призренске богословије и први декан Богословског факултета у Београду. Осим теологије, бавио се и историјом српске цркве, коју је, као редовни професор, предавао на Богословском факултету од 1920. до 1936. године. Његови студенти били су српски патријарси: Варнава Росић, Гаврило Дожић, Герман Ђорђић и Павле Стојчевић. Такође, његов ученик је био и владика Николај Велимировић, који је забележио да Димитријевић представља личност која је обележила прву половину двадесетог века, односно назвао га је „анђео божји за јужну Србију“.²² У периоду од 1905. до 1911. године, као референт за хиландарска питања, утицао је на српску владу да спречи одлазак српског монаштва са Свете Горе и одржи српско присуство у Хиландару. Почетком јануара 1916. године интерниран је у Бугарску, прво у Карлово, а затим у логор у Ески Чумији у коме ће остати до завршетка Првог светског рата.

Након тога одлази у Скопље, где ради на прикупљању чињеница о страдалим српским свештеницима и учитељима од стране Бугара. На ванредној скупштини српског свештенства Краљевине СХС августа 1919. године поверена му је израда Споменице свештеника страдалих у Првом светском рату. Споменица је делимично објављена у *Веснику Српске Цркве*, бр. XV из 1919. године, а допуњена у истом часопису 1921. године у бројевима IX–X, на странима 50–62.²³ Члан Историјског института САНУ постао је 1936. године, док је наредне године, указом грчког краља, проглашен почасним доктором Атинског универзитета. Поклонио је имење за Техничку школу у Алексинцу, која носи његово име. Преминуо је у Београду новембра 1953. године.²⁴

Документи који су похрањени у Димитријевићевом личном фонду имају непроценљиву вредност јер нам верно приказују, не само тежак

²² 3. Д. Пелеш, Кратак приказ живота проте Стевана М. Димитријевића (1866–1953), види у: *Историја и значај Призренске богословије (повојом 140. годишњице од оснивања)*, Ниш 2013, 169.

²³ Ђакон Далибор Мидић, *Стогодишњица страдања нишских свештеномученика*, у <http://eparhijaniska.rs/> приступљено: 11. 12. 2015.

²⁴ <http://www.aleksinac.net/lat/aleksinac/aleksinaci/ucitelj-petorice-srpskih-patrijarha.html> Приступљено: 19. 10. 2015.

положај српске цркве и свештеника на југу Србије, већ и опште политичке прилике, сву суровост поступања према цивилом становништву, мотиве, околности и начине на које су бугарске окупационе власти прогањале, малтретирале, и убијале свештенике и народ. У заоставштини се налази неколико десетина докумената који садрже спискове убијених, али и инернираних српских свештеника са југа Србије, настрадалих или мучених од стране Бугара. Поред имена и презимена, дати су и подаци о свештеничким чиновима, парохијама и епархијама где су служили, времену хапшења и интенирања, датуму убиства, а у неким од њих налазимо и на имена њихових убица, са прецизно описаним начином ливидације. У неколико докумената налазе се имена убијених свештеника о којима раније није било никаквих података.²⁵

Веома су важни подаци које Димитријевићeve хартије пружају о укупном броју убијених свештеника на просторима Моравске и Вардарске војно-окупационе управе. Занимљиво је да о броју побијених свештеника постоје две различите бројке. У документу под сигнатуром 14435-II/17, који је исписан руком, стоји цифра од 151 убијеног свештеника, док се у документу 14435-II/34, који, у ствари, представља штампани примерак часописа СПЦ „Српска Црква“, бр. 4. из јуна 1919. године, у тексту *Наши народни мученици*, налази бројка од 157 настрадалих свештеника. Међутим, ови подаци се не подударају са бројкама о 148 убијених свештеника, које је делегат српске владе и Врховне команде српске војске у Софији упутио начелнику штаба Врховне команде 28. октобра 1918. године, односно са податком од 159 страдалих свештеника изнетим у Мемоару који је југословенска делегација поднела Конференцији мира у Паризу. Ове разлике су оправдане, с обзиром на то да су, како је време одмицало, истраживачи долазили до нових података, са именима настрадалих о којима се раније, разумљиво, није ништа или недовољно прецизно знало.

У Заоставштини наилазимо и на бројке о укупном броју побијених свештеника на простору Нишке епархије. Према Димитријевићевим подацима, Бугари су за три године ликвидирали на „најнечовечнији начин деведесет свештеника, а девет њих је помрло у душевним мученицима и страшним заробљеничким логорима у Бугарској“. Иначе, у параклису нишке Саборне цркве налази се спомен плоча са именима деведесет по-

²⁵ У писму од 25. јула 1921. године поп Таса пише Димитријевићу о изменама у списковима погинулих свештеника. Тако на пример парох из Сухова није се звао Драгутин већ Драгомир Јовановић. Име мозговског капелана није Душан већ Милутин. Код Јелашнице је погинуо и Гојимир Несторовић, капелан из Ниша. АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-П/5, Писмо Ст. Димитриј. Поп Тасе, Ниш, 25. VII 1921. год. Допуњава и исправља податке о убијеним и страдалим свештеницима у току I Светског рата

страдалих свештеника Нишке епархије у Првом светском рату. Та бројка се слаже са цијфром убијених свештеника у Нишкој епархији коју је изнео прота Димитријевић. Он је однос Бугара према српским свештеницима описао речима“ невероватна нечовечност, хијенска зверства, врхунац неваљалства“.²⁶ Такође, поименично су наведена имена страдалих свештеника из Ниша и Алексинца који су ликвидирани у три наврата и то 11. и 16. новембра 1915. године и 28. фебруара 1917. године. Што се тиче убијених свештеника из Ниша у документима, такође, постоје различити подаци. Према једној верзији, за три године побијено је 12 свештеника (девет је убијено 11. новембра 1915, два у ноћи између 15. и 16. новембра 1915, а за једног не постоји тачан датум смрти).²⁷ На основу друге верзије произилази да је са територије Ниша насиљно умрло десет свештених лица (седам је настадало 11. новембра 1915, два су убијена у ноћи између 15. и 16. новембра 1915, а за једног нема прецизног датума када је ликвидиран).²⁸ Из Алексинца је убијено девет свештеника и то, шест у ноћи између 15. и 16. новембра 1915, а тројица су ликвидирана 28. фебруара 1917. године.²⁹ Постоји још један документ који говори о чак двадесет два убијена свештеника у ноћи између 11. и 12. новембра 1915. године, при чему су, поред свештеника из Ниша и Алексинца, дата и имена свештених лица из суседних парохија који су том приликом настрадали.³⁰ Занимљиво је и то да постоје и две верзије о начину како су

26 АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-І/127, Концепт Ст. Димитријевића: „Погибија свештенених лица у време I Светског рата“

27 Према првој верзији из Ниша су 11. новембра 1915. године убијени свештеници: Добросав Марковић, Лука Марјановић, Јован Поповић, Јанко Јанковић, Марко Јанковић, Стојан Стаменковић, Драгутин Пешић, Милан Миљеновић, Светозар Илић. У ноћи између 15. и 16. новембра ликвидирани су чланови Духовног суда из Ниша Богдановић Цветко и Којић Илија. За Луку Миличковића, пароха островичког из Нишког округа нема тачног датума када је убијен. АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-ІІ/12 Списак побијених свештеника одмах по доласку Бугара

28 На основу друге верзије произилази да су из Ниша 11. новембра убијени Добросав Марковић, Лука Марјановић, Јован З. Поповић, Јанко Јанковић, Марко ?, Стојан Стаменковић, Светозар Илић. Остало три имена се поклапају са именима убијених датих у првој верзији. АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-ІІ/17 Списак од 151 убијених свештеника које су убили бугарске војне власти

29 Убијени свештеници из Алексинца и околине у ноћи 15. и 16. новембра 1915: Аврам Миловановић, прота, Алексинац, Милета Стефановић, свештеник, Алексинац, Ђорђе Јовановић, свештеник, Димитрије Станковић, свештеник, Делиград, Милан Ђорђевић, свештеник, Суботинци, Душан Поповић, капелан, Мозгово. Аврам Јовановић, прота, из Великог Шиљеговца, Јован Антић, свештеник из Грејача, и Петар Марјановић, свештеник из Трњана су 28. фебруара 1917. одведени из Житковца, и убијени на мосту изнад реке Мораве, а затим бачени у реку. АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-ІІ/17, Списак од 151 убијених свештеника које су убили бугарске војне власти

30 АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-ІІ/17, Списак од 151 убијених свештеника које су убили бугарске војне власти

свештеници убијени 11. новембра 1915. године и именами њихових убица. Према једној верзији, сви свештеници који су службовали у Нишу или су се тамо стицајем околности затекли су похапшени и провели су неколико дана у Нишком затвору. Затим су 11. новембра стражарно спроведени ка Белој Паланци, где су смештени у једну кафану, а затим одведени у правцу Пирота и ликвидирани код села Големи Камен.

Друга верзија пружа нешто више детаља о убиству. На основу казивања Тихомира Поповића, свештеника сопотског из Пиротског округа, и Милије Јанчића свештеника из Станичења, округ Пиротски, свештеници су убијени код села Кременице у близини Беле Паланке по наредби Захарија Стојанова, бугарског комandanта из Беле Паланке. Иначе, свештенике је из Ниша у правцу Паланке спровео шурак Георгија Кибарова, учитеља из Видина.³¹ Што се тиче побијених свештеника из Алексинца и Ниша у ноћи између 15. и 16. новембра 1915. године, утврђено је да су били затворени у Нишкој тврђави од 11. до 14. новембра, а да су ноћу између 15. и 16. новембра ликвидирани на путу ка Пироту.³² Према писању часописа „Српска црква“ између 7. и 11. новембра 1915. године убијено је седам свештеника из Ниша, а између 15. и 16. новембра осам свештеника из Алексинца и околине и три свештеника из Ниша и околине.³³

Поред сведочанства о злу судбини српског народа и његових свештеника на југу Србије, у заоставштини проте Димитријевића налазе се и бројне биографије настрадалих свештеника из којих, поред личних података о убијенима, такође, можемо да сазнамо и неке друге важне чињенице као, на пример, да је веома велики број депортованих учитеља и свештеника смрт нашао у околини села Јелашнице код Нишке Бање, у Кременици и Јанкиној падини код Беле Паланке, као и у масовним губилиштима око Сурдулице, попут Врле Реке, Дубраве, Стојкове шуме.

31 АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-II/12, 17, Списак побијених свештеника одмах по доласку Бугара; Списак од 151 убијених свештеника које су убиле бугарске војне власти

32 АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-II/17, Списак од 151 убијених свештеника од бугарских војних власти.

33 Према писању Српске цркве у периоду од 7. до 11. новембра 1915. из Ниша су убијени: Добросав Марковић, Лука Марјановић, Јован З. Поповић, Јанко Јанковић, Марко Јанковић, Пешић Драгутин, Стојан Стаменковић, свештеник из Барбеша, Драгутин Пешић, свештеник из Јаглича. Између 15. - 16. Новембра побијени су: Аврам Миловановић, прота, Алексинац, Богдановић Цветко, члан Духовног већа, Ниш, Којић Илија, члан Духовног већа, Ниш, Милета Стефановић, свештеник, Алексинац, Ђорђе Јовановић, свештеник, Алексинац, Димитрије Станковић, свештеник, Делиград, Милан Ђорђевић, свештеник Суботинци, Душан Поповић, капелан, Мозгово, Ђулић Страшилија, свештеник, из Читлuka, Нишки округ. АСАНУ, 14435, Фонд Стевана Димитријевића, Ф-II/34, Штампани часопис за црквени живот „Српска црква“, год I, бр. 4. јуни 1919. године: Чланак „Наши народни мученици“-Списак убијених српских свештеника од Бугара 1914-1918. године,

Биографија погинулог свештеника Димитрија Станковића из Алексинаца верно приказује несносни притисак бугарских окупационих власти. Станковић је рођен 1. марта 1869. у Алексинцу, где је учио основну школу и гимназију, а Богословију у Београду. Занимљив је и податак из његове биографије да је положио и учитељски испит, и да је као учитељ радио десет година у Милутовцу, Бобовишту, Сокобањи, Алексинцу. За свештеника је рукоположен 1900. године у Делиградско-рутевачкој епархији и тамо је служио до смрти. Одликован је црквеним појасом јула 1911. Био је и члан Српске књижевне задруге. Одмах по уласку бугарских трупа у Алексинац, позван је са осталим Алексиначким свештеницима у војну команду, где им је саопштено да не одлазе у своје парохије и да не чинодејствују док им се не нареди. Већ 13. новембра су похапшени, а сутрадан одведени у Ниш где су остали до 17. Новембра, када су спроведени у правцу Нишке Бање и код села Јелашница побијени.³⁴

У масовној гробници код места Јелашница у близини Нишке Бање покопан је и свештеник Цветко Богдановић из Лесковачког среза, члан Нишког Духовног суда, који је, такође, послат у интернацију у Бугарску и на том путу убијен 18. новембра 1915. године.³⁵ Судија Нишког Духовног суда, Илија Којић је, такође, убијен истог дана код Јелашнице. У његовој биографији стоји да је рођен у Коњуху, округ Крушевачки 1877. године, да је завршио Богословију у Београду 1899, а да је затим годину дана био учитељ. За ђакона је рукоположен 1900. у Нишу где је служио у Саборној цркви, а 1900. је постављен за свештеника суботиначког где је био на служби шест наредних година. Судија Нишког Духовног суда постаје 1908. Орденом Светог Саве четвртог степена одликован је 1914. године. Након евакуације српске војске, одлази у Ниш где је 17. новембра 1915. интерниран од стране Бугара, а затим и ликвидиран.³⁶

Велики број свештеника који је избегао убијање интерниран је и затворен у бројним логорима на територији Бугарске, где су били изложени сувором поступању. Српски свештеници најчешће су интернирани у Ески Цумају 287, Шумек 200, Горње Панчарево 81, Сливен 16.³⁷ Из Димитијевићевих података проистиче да је у периоду имеђу 1915. и 1918. године из Нишке епархије у логору у Ески Цумији био затворен 41 свеште-

34 АСАНУ, 14435, Ф-II/6, Биографија свештеника Димитрија Станковића убијеног од стране Бугара 1915. године

35 АСАНУ, 14435, Ф-II/10, Биографије страдалих свештеника од стране Бугара: 1. Цветко Богдановић, 2. Лука Марјановић, 3. Димитрије Петковић. Податке доставио свештеник Јован Ст. Ђорђевић

36 АСАНУ, 14435, Ф-II/11, Биографија Илије М. Којића, судије Нишког духовног суда, кога су Бугари убили 1915. године, <http://www.svetosavlje.org/listarhiva/Home.aspx?Topic?topicId=19842> приступљено: 11. 12. 2015. године

37 Љ. Поповић, Интернирање из Србије, види у: *Лексикон Првог светског рата*, 246.

ник, од тога из Ниша, Алексинца и околине њих седморица, од којих је, свакако, најпознатији био управо прота Димитријевић.³⁸ Од овог броја интернираних њих осам је изгубило животе у бугарским логорима.³⁹

О бугарском злостављању угледних грађана, свештеника, али и народа Алексинца и околине, током трогодишње окупације вредне белешке је оставио и Арчибалд Рајс, у *Извештају о бугарским злочинима у окупирanoј Србији 1915-1918*, који се налази у Војној архиви, војске Краљевине Србије, у Фонду Врховне команде. Овај извештај од 23. јануара 1919. писан је на француском језику, на сто густо куцаних страна, а први пут га је на српском језику објавио Милоје Пршић 1997. године.⁴⁰ Рајс је прикупљао важне исказе Атанасија Марковића, варошког кмета, Милутина Миљековића, председника општине и Љубомира Милошевића на основу којих је могуће реконструисати на који начин су Бугари управљали Алексинцем за време окупације и поступали према локалном становништву, а нарочито према свештеницима. Према њиховим исказима Бугари су из Алексинца ухапсили и погубили четири свештеника и то, Аврама Миловановића, проту и бившег народног посланика, проту Милету Стефановића, Ђорђа З. Јовановића, и Димитрија Станковића. Сва четворица ухапшена су новембра 1915. године и одведена у Нишку тврђаву где им се губи сваки траг.⁴¹ Иначе, град је био изложен пљачкању, реквизицији, отимачинама, а његови житељи злостављању, принудном раду и сило-вањима. Из Рајсовог извештаја сазнајемо да је из Алексинца током окупације интернирано око двесто особа.⁴²

Бугарска окупација јужних делова Србије између 1915. и 1918. године имала је несагледиво трагичне последице по српски народ, али и српску цркву и српско свештенство. У циљу насиљне бугаризације, окупаторске цивилне и војно полицијске власти вршиле су нечувени терор над српским становништвом. Све што је иоле имало призвук српски је спречавано, забрањивано, ликвидирано и уништавано. Као духовни

38 Поред Димитријевића у Ески Цумаји су били затворени и свештеници: Милан Вучковић из Нишког округа, Риста Поповић, из Рабровачке епархије, Крста Поповић, Крчмарска епархија, Василије Поповић, Личка епархија, Атанасије М. Поповић, Личка епархија, Милан Јовановић, Нишки округ. АСАНУ, 14435, Ф-П/14, Списак интернираних српских свештеника у Секи Цумаји

39 Ђакон Далибор Мидић, *Стогодишњица страдања нишских свештеноученика*, у <http://eparhijaniska.rs/> приступљено: 11. 12. 2015.

40 Р. А. Рајс, *Извештај о бугарским злочинима у окупирanoј Србији 1915-1918*, види у: *Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918. -Изабрани радови-* (приређивачи М. Пршић, С. Бојковић), Београд 1997, 127-210.

41 А. Рајс, *Извештај о бугарским злочинима у окупирanoј Србији 1915-1918*, види у: *Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији*, 132-133

42 Исто.

представник српског народа, на посебно снажном удару, нашла се српска црква и њено свештенство које је немилосдно прогањано, убијано или интернирао у бројне логоре у Бугарској. Процењује се да је током трогодишњег периода побијено више од 150 српских свештеника из јужних делова Србије. Од прогона нису изузети ни свештеници Нишке епархије. Према подацима проте Стевана Димитријевића из Нишке епархије је убијено око деведесет свештеника.

Summary

Sufferings of the Eparchy of Nis' Clergy in the Great War

In this paper we consider crimes that were committed by the Bulgarian troops against the Serbian clergy of the Eparchy of Nis, as well as in other parts of southern Serbia which were under a three-year Bulgarian occupation. We have used the published and unpublished archival material stored in the personal fund of archpriest Stevan Dimitrijević in the Archives of SANU, then, reports of a Swiss criminologist Archibald Reiss, Memoirs of the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes at the Peace conference in Paris, as well as other relevant documents. Due to their reputation among the people, the Serbian clergy were considered to be the main power in spreading and preserving Serbian identity and national awareness. Thus, the Bulgarians felt that they should disable the priests in their spiritual and pastoral work by arresting, interning and killing them. According to the reviewed documents, we can conclude that the Bulgarian military and civil authorities liquidated between 148 and 159 priests in the region of two occupied zones which they controlled. The Bulgarian occupation of the southern part of Serbia between 1915 and 1918 had unforeseeably tragic consequences for the Serbian people, as well as the Serbian Church and the Serbian clergy. With the aim of violent Bulgarianisation, the occupying civil and military police authorities carried out outrageous terror against the Serbian population. Everything that even remotely sounded like Serbian was prevented, forbidden, liquidated and destroyed. As a spiritual representative of the Serbian people, the Serbian church particularly bore the brunt, and its clergy were ruthlessly persecuted, killed, or interned in numerous camps in Bulgaria. It is estimated that over this three year period, more than 150 Serbian priests from southern parts of Serbia were killed. The priests from the Eparchy of Nis were not exempt from the persecution. According to the data of archpriest Stevan Dimitrijević, about ninety priests from the Eparchy of Nis were killed.